

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И. АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК 81+811.112.2+811.512.154

Асылбекова Чырашкан Айтмурзаевна

**НЕМИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ
СОМАТИКАЛЫК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН
ЛИНГВОСЕМАНТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ**

10.02.20 –тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин немис тили жана адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: **Абдыкаимова Орункан Сатарбаевна**, илология илимдеринин кандидаты, доцент, Россия Федерациясынын биринчи Президенти Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин герман филологиясы кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер: **Тулеева Чынарбубу Сартаевна**, филология илимдеринин доктору, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манас таануу жана лингвистика институтунун немис тили кафедрасынын профессорунун милдетин аткаруучу

Койбагарова Кульнара Тентимишовна, филология илимдеринин кандидаты, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Эл аралык мамилелер жана чыгыш таануу факультетинин доценти

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин дүйнөлүк тилдер жана маданият факультетинин роман-герман филологиясы кафедрасы. Дареги 723500 Ош шаары, Ленин көчөсү 331.

Диссертациялык иш 2022-жылдын 27-майында саат 14:00до И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720026, Бишкек ш., И.Раззаков көчөсү, 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду:<https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И.Раззаков, көчөсү, 51А) жана К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч.Айтматов проспектиси, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин расмий сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2022- жылдын 26-апрелинде__жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
ф.и.к., доцент

С. К. Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Белгилүү болгондой, фразеология тил илиминин салыштырмалуу жаңы багыты катары өткөн кылымдын орто чендеринде жаралып, анын калыптанып, өнүгүүгө багыт алышы А. А. Потебня(1891), А. А. Шахматов(1952) жана Ф. Ф. Фортунатов(1956) өңдүү белгилүү орус окумуштууларынын ысымдары менен байланыштуу каралып келет. Ошондой болсо дагы туруктуу сөз айкаштары тил илиминин фразеология деп аталган атайын бөлүмүндө изилдениши керектиги тууралуу Е. Д. Поливанов(1931) , С. И. Абакумов(1947), Л. А. Булаховский (1929) сыяктуу бир катар изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде 20-40-жылдары эле айтыла баштаган. Мындан тышкары фразеологиянын маселелерине болгон илимий кызыгуулар тектеш эмес тилдердин да материалдарына негизделген изилдөөлөрдүн жаралуусуна өбөлгө түзгөн.

Биздин изилдөө ишибизде салыштырылып жаткан немис жана кыргыз тилдери да генетикалык жактан тектеш эмес, типологиялык жактан эки башка тилдер катары эсептелет. Андыктан аталган тилдердеги соматикалык фразеологизмдерди салыштырып изилдөөнүн лингвосемантикалык аспектисине арналган изилдөө ишибиздин темасынын **актуалдуулугу** тилдердин жана алардын фразеологиялык катмарларынын калыптануусуна түздөн-түз таасирин тийгизген факторлор жана салыштырма фразеологиянын талаптары аркылуу шартталган. Анткени ушул мезгилге чейин немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин семантикалык проблемалары атайын изилдөөнүн предмети болгон эмес. Сөз болуп жаткан багыттагы айрым изилдөөлөрдө соматикалык фразеологиялык бирдиктердин семантикалык бөтөнчөлүктөрү, кызматы жана алардагы фразеологиялык маанилердин мотивациялануу критерийлери өңдүү айрым бир маселелер каралып келгендиги да белгилүү. Бирок биздин изилдөө ишибизде, жогоруда сөз болгондой, немис жана кыргыз тилдеринин материалдарынын негизинде соматикалык фразеологизмдердин семантикалык проблемаларынын, методологиялык негиздеринин терең изилденишине белгилүү деңгээлде салым кошулгандыгын белгилөөгө болот.

Диссертациянын илимий-изилдөө программалар жана долбоорлор менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин немис тили жана адабияты кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты катары немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин лингвосемантикалык маселелерин салыштырып изилдөө эсептелет.

Жогоруда коюлган максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкү милдеттер коюлду:

1. соматикалык фразеологизмдерди салыштырма тил илими өнүгүнөн изилдөөгө алган илимий адабияттарды иликтөө;

2. немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди салыштырып изилдөөнүн негизги параметрлерин, методдорун жана материалдарын аныктоо;

3. немис жана кыргыз тилдериндеги тышкы мотивдешүү белгисине ээ болгон соматикалык фразеологизмдерди аныктап алуу;

4. немис жана кыргыз тилдериндеги ички мотивдешүү белгисине ээ болгон соматикалык фразеологизмдерди иликтеп чыгуу;

5. немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерде улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдүн чагылдырылышын салыштырып изилдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары, биринчи кезекте, соматикалык фразеологизмдерди улуттук-маданий спецификаны, конкреттүү бир тилдеги улуттук бөтөнчөлүктү, колоритти чагылдырган туруктуу сөз айкаштары катары кароо маселеси эсептелет. Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин жаралуусу адамдын бирдей эле дене мүчөлөрүнүн катышуусуна байланыштуу болгону менен, фразеологизация процессинде аталган эки тилдеги фразеологиялык маанилер бири-бирине шайкеш келбей калган учурлар кездешет. Демек, изилдөөнүн илимий жаңылыгы герман тилдер тобуна кирген флексивдүү немис тилиндеги жана түрк тилдер тобуна кирген агглютинативдүү кыргыз тилдеринен алынган материалдарды, атап айтканда, соматикалык фразеологизмдерди салыштырып изилдөө аркылуу, теориялык жана практикалык өнүгтөн алып караганда, баалуу тыянак-натыйжаларды алынышы аркылуу шартталган.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Изилдөө ишинен алынган натыйжаларды кыргыз тилинде билим алган окуучуларга жана студенттерге арналган немис тили боюнча окуу китептерин жана пособиелерин жазууда, немисче-кыргызча, же тескерисинче, кыргызча-немисче эки тилдүү сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле жогорку окуу жайларында немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы предмети боюнча лекциялык курстарды өтүүдө пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Соматикалык фразеологизмдер улуттук-маданий спецификаны жана тиешелүү элдин жашоо образын чагылдырган туруктуу лексика катары каралуусу шарт.

2. Соматикалык фразеологизмдердин немис жана кыргыз тилдерине

бирдей орток семантикага жана спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ болушу курчап турган чөйрө менен адамдын өз ара аракетке кирүү процессин реалдуу чагылдырган форма катары эсептелеген анын эмоционалдык-психикалык жашоосу, ой жүгүртүүсү, сезимдери менен байланыштуу.

3. Соматикалык фразеологизмдердин семантикасы контексте алардын мазмундук негизин түзгөн түшүнүктүү образга карама-каршы коюлуп, оң жана терс коннотацияга ээ болот.

4. Герман тилдер тобуна кирген флективдүү немис тилиндеги жана түрк тилдер тобуна кирген агглютинативдүү кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдер аталган тилдердин семантикалык ички мыйзамдарына ылайык жаралган жана бул ракурста алар бири экинчисинен кескин айырмаланбайт.

5. Соматикалык фразеологизмдердин жаралуусуна жана колдонулушуна алар тиешелүү болгон тилдердин грамматикалык типтери таасир этет. Мындай жагдайга байланыштуу келип чыккан айырма-бөтөнчөлүктөрдүн кеңири диапозону биздин изилдөө ишибизде флективдүү немис жана агглютинативдүү кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин мисалында көрсөтүлгөн.

Автордун жеке салымы. Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди топтоо, классификациялоо, аларды салыштырма-контрастивдүү планда изилдөө, топтолгон тилдик материалдарды теориялык жол-жоболорго таянуу аркылуу жалпылоо менен, немис тилиндеги фразеологизмдерди кыргыз тилдүү чөйрөдө лингво-маданий өңүттөн түшүндүрүп, чечмелөө практикасын сунуштоо автордун жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Изилдөөнүн жыйынтык-натыйжалары боюнча республикалык, регионалдык, Кыргызстанда жана Россияда өткөн илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Межвузовская научно-практическая конференция: “Лингвистика и лингвистические аспекты перевода” (26 марта 2013), “Актуальные научные исследование в современном мире” (26-27 марта 2020), академик М.Б.Сапарбаевдин 75 жылдыгына арналган: Труды –международной –научной конференции Шымкент. (2015), «Перевод и культура: XXI век» (2017-2018) "Актуальные проблемы германского языкознания". (2018-2019).

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 11 макала жарыяланып, анын ичинен Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 8 макала жана чет элдик РИНЦ

системасы аркылуу индекстелген илимий басылмаларда 3 макала жарык көрдү.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч баптан, жалпы корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Иштин жалпы көлөмү – 197 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн предмети, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин илимий-теориялык жана практикалык мааниси, автордун жеке салымы жана апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

“Изилдөө ишинин темасы боюнча адабияттарга сереп” деп аталган биринчи бапта жалпы эле фразеология маселесине, фразеологизмдердин классификациясына арналган адабияттарга, ошону менен эле бирге немис жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдерди салыштырма өңүттөн жүргүзүлгөн изилдөөлөргө сереп жасалган.

1.1. “Салыштырма тил илими жаатында фразеологизмдерди изилдөөнүн лингвосемантикалык аспектилері”. Фразеология лингвистикалык илимий тармак катары тигил же бул тилдин лексика-семантикалык системасындагы фразеологиялык курамды, атап айтканда фразеологизмдерди изилдей тургандыгы белгилүү. Ал эми фразеологизмдер өзгөчө семантикалык табиятка ээ болгон семантикалык сруктуралар катары мүнөздөлүү менен, кеп агымында “...айтымдын уюшулушундагы сөздөрдүн пайдаланылышына жана алардын комбинацияларына мүнөздүү жалпы мыйзам ченемдүүлүктөргө ылайык айтылбастан, белгилүү лексика-грамматикалык курамга даяр, ажырагыс тилдик материал катары пайдаланылат”[125:559].

Фразеологиянын лингвистикалык илимий тармак катары калыптануусуна эки окумуштуу, атап айтканда, француз окумуштуусу Ш. Балли жана орус окумуштуусу В. В. Виноградов зор салым кошушкан: бири фразеологиянын объектисин аныктап, анын өзөктүү маселелеринин чегин чектеп, приоритеттерин белгилөө иштерин жүзөгө ашырса, экинчиси фразеологизмдерди структура-семантикалык жактан классификациялоо ишин алгачкылардан болуп колго алган. Т.а., окумуштуунун алгачкы классификациясына ылайык, фразеологизмдер фразеологиялык ширешме, фразеологиялык биримдик, фразеологиялык айкаш, фразеологиялык туюнтма өңдүү структура-семантикалык топторго бөлүштүрүлгөн.

Биздин изилдөө ишибизде немис жана кыргыз тилдериндеги семантикалык фразеологизмдерди лингвосемантикалык өңүттөн салыштырып изилдөө башкы максат катары коюлгандыктан, биз үчүн генетикалык жактан

тектеш эмес, типологиялык жактан ар башка системадагы тилдердеги фразеологизмдерди салыштырып изилдөөнүн критерийлери менен принциптерин иштеп чыгууга арналган илимий эмгектер өзгөчө мааниге ээ экендиги талаш жаратпайт. Сөз болуп жаткан багыттагы эмгектерде белгиленгендей, фразеологизмдерди салыштырып изилдөөдө структура-грамматикалык, семантика-стистикалык жана образдуу мотивдештирүүчү критерийлерди жетекке алуу зарыл, анткени аталган критерийлер биздин изилдөөбүз үчүн, андагы генетикалык жактан тектеш эмес, типологиялык жактан ар башка системадагы немис жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдерди салыштырып изилдөө үчүн абдан маанилүү. Ошондой болсо да ар башка системадагы тилдердеги фразеологизмдерди салыштырып изилдөөнүн башкы методологиялык негизинин илимий адабияттарда азыраак кездешкендиги, сөз болуп жаткан багыттагы маселелердин белгилүү өлчөмдө татаалдыгынан кабар берет [А.Д. Райхштейн (1980), Р. Эккерт (1986), И. И. Чернышева (1970), С. Е. Исабеков (1996), А.О. Кармышаков (2010), Н. Ш. Шаммаева (2007), К. К. Дуйсекова (2006), А. С. Жуматова (2006), Э. Ш. Абакирова (2007), Ф. Т. Андашева (2008), Р. Р. Гумбатова (2011) ж.б.].

1.2. “Фразеологизмдердин классификациясы жана соматикалык фразеологизмдерди бөлүп алуу”. Бул бөлүм үч бөлүмчөдөн туруп, аларда фразеологизмдердин изилденишине, алардын классификациясына жана соматикалык фразеологизмдерге арналган теориялык илимий адабияттарга сереп жасалган. Фразеология салыштырмалуу жаңы лингвистикалык илим тармагы катары фразеологиялык бирдиктерди изилдөөгө алат (фразеологиялык бирдиктерге карата туруктуу сөз айкаштары, туруктуу сөздүк комплекстер, эркин эмес сөз айкаштары, байланышкан сөз айкаштары, фразеологизмдер өңдүү синонимдик бир катар аталыштар да колдонулуп жүрөт). Биз ишибизде эки терминди, атап айтканда, “фразеологиялык бирдиктер” деген терминди түздөн-түз фразеологиянын компоненттерине карата жана “фразеологизм” деген терминди аны сөзгө, лексемага каршы коюп түшүнүүгө карата колдондук.

Иште фразеология маселесине байланыштуу теориялык илимий адабияттар менен катар, XX жана XXI кылымдар аралыгында жазылган диссертациялык иштердин 35ке жакын авторефераттары да изилдөөгө алынды. Ал авторефераттарда бир, эки жана андан көп тилдердеги фразеологизмдерди салыштырып изилдөө төмөндөгүдөй 7 классификациялык топко ылайык жүргүзүлгөндүгүн көрүүгө болот:

1) Ш. Балли менен В. В. Виноградов тарабынан сунушталган көз карашка ылайык, фразеологизмдердин структура-семантикалык

классификациясында фразеологиялык бирдиктердин грамматикалык структурасына жана семантикасына өзгөчө маани берилет;

2) структура-морфологиялык классификацияда фразеологиялык бирдиктердин лексема-морфологиялык курамы алдыңкы планга чыгат;

3) структура-синтаксистик классификацияда фразеологиялык бирдиктердин сүйлөм мүчөлөрү катары аткарган кызматтарына басым жасалат;

4) функционалдык-грамматикалык классификациянын талабына ылайык, фразеологизмдер кайсы бир функционалдык-семантикалык талаанын курамында каралат;

5) лингвوماданият таануучулук классификация. Мында элдердин фразеологизмдердин мазмунунда берилген этномаданий жашоосу аркылуу шартталган айырмачылыктарга басым жасалат;

6) котормо классификациясында фразеологизмдерди бир тилден экинчи бир тилге адекваттуу которуу максаты коюлат;

7) ономазиологиялык классификация. Бул классификацияда антропоцентристик маңыздагы фразеологиялык бирдиктерге басым жасалып, алардын курамындагы соматизмдер, ал гана эмес адам тематикасына тиешеси бар зоонимдер да алдыңкы планга чыгат.

Герман тилдер тобуна кирген, флективдүү грамматикалык негизге ээ болгон немис тилинде көп сандаган туруктуу сөздүк комплекстер (ТСК) бар жана алар диахрондук өнүгүү процессинде фразеологизмдерге айлангандыгы белгилүү. Немис тилинин фразеологиясынын калыптануусуна өткөн кылымдын 70-80-жылдары окумуштуу-германистер И. И. Чернышева (1970), М. Д. Степанова (1975), А. Д. Райхштейн (1980) жана башка бир катар советтик тилчи-окумуштуулар зор салым кошушкан.

Герман тил илиминдеги фразеология маселелерине арналган илимий адабияттарга жасалган обзордук иликтөөлөр көргөзгөндөй, биринчиден, фразеологизмдер катары туруктуу грамматикалык структурага ээ болгон, типтүү тилдик кырдаалдардын шартында даяр материал катары колдонулган туруктуу сөздүк комплекстер (ТСК) эсептелет. Экинчиден, соматикалык фразеологизмдер немис тилинин фразеологиялык корпусунун дээрлик үчтөн бир бөлүгүн түзө тургандыгы белгиленет. Немис тилиндеги фразеологизмдер, анын ичинде соматикалык фразеологиялык бирдиктер төмөндөгүдөй беш топко бөлүнөт: 1) фразеологиялык биримдик: j-m den Kopf waschen; 2) фразеологиялык туюнтма: kein Mensch ist ohne Aber; 3) фразеологиялык айкаш: ein blinder Passagier; 4) фразеологиялык түзүм: ein dunkler Ehrenmann; 5) моделдештирилген түзүм: ein Mann von Wort.

Мындан тышкары немис тилинин фразеологиясына байланыштуу жазылган эмгектерге жасалган обзордук-теориялык анализ соматикалык фразеологиялык бирдиктерди иликтөөгө арналган атайын изилдөөлөрдүн дээрлик жокко эсе экендигин көрсөттү.

Туруктуу сөздүк комплекстер (ТСК) азыркы кыргыз тил илими жаатында да изилденип келе жатат. Кыргыз тилинин фразеологиясынын изилденишине зор салым кошкондордун сап башында Ж. Б. Шүкүров (1956), Ж. Осмонова (2007), Р. Эгембердиев (1992), Р. И. Тажиева (1997), К. Кыдыев (2000) өндүү бир катар окумуштуулар турат. Аты аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө кыргыз тилинин лексикасы фразеологизмдерге бай экендиги жана алар элдин турмушунун дээрлик баардык чөйрөлөрүн чагылдыруу менен, тилибиздин экспрессивдүүлүгүн жана образдуулугун арттырып, аны байытып турушаары бир ооздон белгиленет. Андыктан кыргыз тилинин фразеологиялык фонду кыргыз адабий тилин көркөм, образдуу тилдик каражаттар менен байытып турган соолубас булак, көркөм көрөңгө катары мүнөздөлөт.

Кыргыз тилинин фразеологиясына арналган илимий адабияттарда фразеологизмдер катары кеп агымында колдонууга даяр, туруктуу лексика-грамматикалык каражаттардан турган структура-грамматикалык татаал бирдиктер эсептелип жүрөт. Ал эми соматикалык фразеологизмдер кыргыз тилинин фразеологиялык фондунун үчтөн биринен ашыгыраак бөлүгүн түзө тургандыгы маалым. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер, анын ичинде соматикалык фразеологизмдер төмөндөгүдөй төрт топко бөлүнүп каралат: 1) **фразеологиялык ширешме**: каш кайтаруу; 2) **фразеологиялык бирдик**: ийне-жибине чейин; 3) **фразеологиялык айкаш**: баш бол; 4) **фразеологиялык туюнтма**: карыга - урмат, балага – кызмат.

Мындан тышкары илимий адабияттарга жасалган серептен көрүнгөндөй, кыргыз тил илиминде соматикалык фразеологизмдерге арналган жалгыз изилдөө М.Толубаев тарабынан жүргүзүлүп, анда кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдер дыкат, ар тараптуу изилдөөгө алынбастан, аларды изилдөөнүн жолдору көрсөтүлүп, өзөктүү маселелердин чеги гана белгиленген. Автор фразеология лексикологиянын бир бөлүмү экендиги туурасындагы көз караштан чыгуу менен, фразеологизмдер тигил же бул тилдик жамаатта типтүү кептик кырдаалдардын шартында туруктуу сөз айкаштары катары жаралуу механизминде ээ болорун белгилейт. Ал эми адамдын дене мүчөлөрүнүн аталыштарынын мотивдештирүүчү ролун иликтеп келип, автор кыргыз тили менен катар айрым түрк тилдеринен да мисалдарды келтирген: “ич” деген сөз “ичкур”, “ичтон” деген туунду сөздөрдүн келип чыгуусуна өбөлгө болгондугун айтып, «...соматизмы в

киргизском языке по всем параметрам относятся к исконно древнему его лексическому пласту и составляют существенный элемент его родства с другими тюркскими языками» деген тыянакка келген [90:219].

Илимий адабияттарга жүргүзүлгөн илик салыштырма тил илиминде атайын соматикалык фразеологизмдерге арналган аз сандагы илимий эмгектер, негизинен, ГДР, Россия, Казакстан жана Кыргызстанда жазылгандыгын көргөздү: [О. С. Абдыкаимова [1992], А. О. Карымшаков [2010], Фатыма Ибрахим Ахмед аль Менуфи [2008] ж.б. Мындай эмгектерде соматикалык фразеологизмдердин кызматы, аларды салыштырып изилдөөнүн жалпы принциптери менен теориялык негиздери, фразеологиялык маанилердин мотивдешүүсү өндүү айрым маселелер изилдөөгө алынгандыгын кошумчалоого болот.

Изилдөөнүн экинчи бабы “Изилдөөнүн материалдары жана методдору” деп аталып, бул бапта изилдөөнүн объекти, предмети, ошондой эле методдору жана материалдары жөнүндө маалыматтар берилет.

Изилдөөнүн объектисин, мазмундук пландан алып караганда, соматикалык фразеологизмдер катары эсептелген сөз айкаштары, туруктуу сөздүк комплекстер, сүйлөмдөр түзөт.

Изилдөө предмети катары соматикалык фразеологизмдер болуп эсептелген сөз айкаштары, туруктуу сөздүк комплекстер, сүйлөмдөр колдонулган белгилүү кептик кырдаалдар эсептелет.

Изилдөө ишинин методологиялык жана теориялык негизин белгилүү тилчи-окумуштуулардын фразеологиянын жалпы теориясы, ошондой эле кыргыз жана герман тилдеринин фразеологиясы жааттарында жазылган эмгектери түзөт.

Изилдөөнүн методдору. Изилдөө ишинин жүрүшүндө биринчи кезекте салыштырма жана сыпаттама методдор пайдаланылды. Ошону менен эле катар айрым соматикалык фразеологизмдердин семантика-грамматикалык табиятынын ачылышын шарттаган типтүү кептик кырдаалдарды иликтөө максатында компоненттик, функционалдык-семантикалык жана дистрибутивдик анализдин методдору, ал эми кыргыз жана немис тилдеринин фразеологиялык системаларындагы фразеологиялык бирдиктердин санын аныктоо максатында эсептөө методу пайдаланылды.

Изилдөөнүн материалдары катары, мазмундук пландан алып караганда, соматикалык фразеологизмдер катары эсептелген сөз айкаштары, туруктуу сөздүк комплекстер, сүйлөмдөр түзөт. Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологиялык бирдиктерди салыштырып изилдөөнүн методологиясына ылайык, изилдөө ишинде тиешелүү сөздүктөрдөн мүмкүн болушунча көп сандаган соматикалык компоненттер

катышкан фразеологизмдер терилип алынып, алар аталган эки тилде өзүнчө талдоого алынып, андан соң эки тилдеги сөз болуп жаткан фразеологиялык бирдиктерди салыштырып талдоо ишке ашырылган. Фразеологиялык бирдиктерди салыштырып изилдөөнүн татаалдаштырган факторлордун катарында изилдөө ишибиздин материалы, тагыраак айтканда, фразеологизмдердин татаал, көп кырдуу табияты да турат. Анткени фразеологиялык бирдиктердин, анын ичинде соматикалык фразеологизмдердин семантикалык диапозонунун кеңдиги, коммуникативдик, семантикалык потенциалынын жогорулугу алардын кош пландуулугунан кабар берет. Бир жагынан, фразеологизмдердин лексика-грамматикалык табияты өтмө маанини туюндурган каражаттар экендигин эске алуу зарыл болсо, экинчи жагынан, фразеологизмдердин табияты алардын өтмө маанилери менен гана чектелбестен, ошол эле учурда синтаксистик-стилдик жактан туруктуулугу менен да мүнөздөлөт. Бирок мындай карама-каршы табиятка ээ болгондугуна карабастан, фразеологиялык бирдиктер жандуу кеп агымында туруктуу, даяр материал катары типтүү кептик кырдаалдарга ылайык колдонула берет. Фразеологиялык туруктуулукту окумуштуу В. Н. Телия кандайдыр бир лексика-грамматикалык айкаштын же анын курамындагы бир сөздүн мазмунга узус аркылуу бекитилиши катары түшүндүрөт. Ошондой болсо дагы фразеологиялык туруктуулукту фразеологизмдердин өзгөрбөстүгү катары түшүнүүгө болбойт. Анткени айрым фразеологизмдердин колдонулушунда белгилүү бир трансформацияларга жол бериле тургандыгын кошумчалоого болот. Тилдерди фразеологиялык бирдиктер аркылуу салыштырууда төмөндөгү жагдайларга көңүл буруу керектиги белгиленип жүрөт:

а) соматикалык фразеологиялык бирдиктердин тышкы мотивдешүүсү: көз, ийин, кол ж.б. жана ички мотивдешүүсү: өпкө, ичеги, жан дүйнө ж.б.;

б) соматикалык фразеологиялык бирдиктердин коннотативдик компоненттеринин тар жана кең коннотацияда реализацияланышы;

в) фразеологиялык бирдиктердин компонентинин мүмкүн болушунча көбүрөөк кептик кырдаалдарда ар кандай вариантта жана кептик кырдаалдын белгилүү бир тибине ылайык бир эле вариантта колдонулушу.

Изилдөө ишинин үчүнчү бабы “Немис жана кыргыз соматикалык фразеологизмдеринин лингвосемантикалык анализи” деп аталып, мында немис жана кыргыз тилдериндеги тышкы жана ички мотивдешүүгө байланышкан соматикалык фразеологизмдер салыштырма планда сыпатталган. Фразеологиялык бирдиктердин тышкы жана ички мотивдешүүсү белгилүү бир кептик кырдаалга ылайык актуалдашып, өзүнүн өтмө мааниге негизделген ички формасы аркылуу фразеологиялык

бирдиктердин семантикалык структурасына байланышат. Биздин изилдөө ишибизде немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологиялык бирдиктердин семантикалык мотивдешүүсүнүн негизин ички форма түзө тургандыгы аныкталды. Сөз болуп жаткан эки тилдеги салыштырылып жаткан фразеосистемаларда маанинин мотивдешүүсү, жогоруда сөз болгондой, тышкы жана ички түрлөргө бөлүнүп каралды. Тышкы мотивдешүүдө соматикалык фразеологизмдердин компонентинин милдетин адамдын көзгө көрүнгөн тышкы органдары аткарат, ал эми ички мотивдешүүдө фразеологизмдердин компоненти катары адамдын ички органдарынын аталыштары катышат. Сөз болуп жаткан мотивдешүүнүн бул түрлөрү немис жана кыргыз тилдеринде, негизинен, номинативдик компонент катары колдонулгандыктары боюнча бири-бирине шайкеш келгендиктери менен, сапаттык жана сандык параметрлер боюнча айырмаланышат.

3.1. “Немис тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин лингвосемантикалык аспектиси” аттуу бөлүм, 2 бөлүмчөдөн туруп, анда немис тилиндеги ички жана тышкы мотивдешүү белгисине ээ болгон соматикалык фразеологизмдер изилдөөгө алынган. Немис тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди лингвосемантикалык өңүттөн изилдөө алардын, негизинен, тышкы мотивдешүү белгисине ээ кендигин көрсөттү. Б.а., адамдын тышкы органдарынын аталыштары фразеологиялык бирдиктердин компоненттери катары катышкан 20 туруктуу сөз айкашы талдоого алынды: таман, бут, курсак, төш, кол ж.б. Ал эми адамдын ички органдарынын аталыштары аркылуу мотивдешкен 6 фразеологиялык бирдик аныкталды: ашказан, боор, өпкө ж.б. Жалпысынан алганда, иште тышкы мотивдешүү белгисине ээ фразеологиялык бирдиктердин жалпы саны 761ге жетет. Маселен, *auf den Kopf stellen* – үстүн астына келтирип коюу (перевернуть с ног на голову; сделать наоборот) [Немисче-кыргызча сөздүк, I т.(андан ары НКС)]; *etw. liegt klar vor den Augen* – что-то совершенно очевидно [LGWDR, 1. Band(андан ары LGWDR)]; *Mund und Nase aufsperrn* – разинуть рот (от изумления) [БНПС, т. II.].

Ошондой эле ички мотивдешүү белгисине ээ 127 фразеологиялык бирдик топтолгон. Маселен, *herzensfroh sein* – радовать от всей души; жан дили менен кубануу [Плутцкий, Шамбаев, Рахманов, Немисче – орусча – кыргызча сөздүк]; *mit Leib und Seele bei etw. (D) sein* – быть преданным чему-либо душой и телом [БНПС, т. II.]; *j-m die Leber schleimen* – хорошенько пробрать кого-либо [БНПС, т. II.].

Тышкы жана ички мотивдешүү белгисине ээ фразеологиялык бирдиктерде немис тилинин фразеологиясындагы 5 фразеологиялык типтин

баары кездеше тургандыгы аныкталып, алардын сандык жана пайыздык катышы төмөндөгү таблицада көрсөтүлгөн:

Таблица 3.1. Немис тилиндеги фразеологизмдердин тышкы жана ички мотивдешүү белгисине карай классификацияланышы.

Немис тилиндеги фразеологизмдердин типтери	Тышкы мотивдешүү белгиси	Ички мотивдешүү белгиси
Фразеологиялык бирдик	205 бир. (27%)	28 бир. (22%)
Фразеологиялык туюнтма	137 бир. (18%)	25 бир. (20%)
Фразеологиялык айкаш	243 бир. (32%)	33 бир. (26%)
Фразеологиялык түзүм	69 бир. (9%)	8 бир. (6%)
Моделдештирилген түзүмдөр	107 бир. (14%)	33 бир. (26%)
Жалпы:	761 бир. (100%)	127 бир. (100%)

Демек, биздин изилдөө ишибизде талдоого алынган немис тилинин фразеосистемасында соматикалык фразеологизмдердин жалпы саны 888 фразеологиялык бирдикти түздү. Немис тилиндеги соматикалык фразеологиялык бирдиктердин мазмундук структурасынын лингвосемантикалык компоненттери катары төмөндөгүлөр катышат: 1) кошумча семантикалык компоненттин ролун аткарган, кең же тар коннотация катары эспликацияланган коннотативдик компонент; 2) фразеологиялык бирдиктердин көп варианттуу формаларда (вариативдүү) жана алардын бир вариантта (вариативдүү эмес) реализацияланышын камсыздаган кайталанып колдонулуу компоненти(компонент воспроизводимости). Жыйынтыктап айтканда, немис тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин лингвосемантикалык анализи фразеологиялык типтер белгилүү бир семантикалык компоненттерге тиешелүү болорун көрсөттү: 1) фразеологиялык бирдик -кең коннотация, вариативдүү эмес; 2) фразеологиялык туюнтма-кең коннотация, вариативдүү эмес; 3) фразеологиялык айкаш-тар коннотация, вариативдүү эмес; 4) фразеологиялык түзүм-тар коннотация, вариативдүү; 5) моделдештирилген түзүмдөр-тар коннотация, вариативдүү.

3.2. “Кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдердин лингвосемантикалык аспектиси” аттуу бөлүм эки бөлүмчөдөн туруп, анда кыргыз тилиндеги ички жана тышкы мотивдешүү белисине ээ болгон соматикалык фразеологизмдер каралган. Немис тилиндегидей эле кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдер иште лингвосемантикалык өңүттөн изилденип, аларда да, тышкы мотивдешүү белгисине ээ фразеологиялык бирдиктер басымдуулук кылары аныкталды. Аталган параграфта адамдын тышкы органдарынын аталыштары фразеологиялык

бирдиктердин компоненттери катары катышкан 20 туруктуу сөз айкашы иликтенди: бел, кол, кулак, төш ж.б. Ошондой эле кыргыз тилинин фразеосистемасындагы адамдын ички органдарынын аталыштары аркылуу мотивдешкен 8 фразеологиялык бирдик бөлүнүп алынды: мээ, өпкө, ашказан ж. б.

Жалпысынан, изилдөө ишинде тышкы мотивдешүү белгисине ээ фразеологиялык бирдиктердин жалпы саны 1351 фразеологизмди түздү. Маселен, мурдунан суу агуу – кыйналуу, азап чегүү (мучаться; терпеть жизненные трудности, невзгоды) [Осмонова, КТФС]; Кудай бетин салбасын! – это поразительно, что... [Юдахин, КРС, кн. I], бирөөнө көзүн кысса, экинчисине кашын серпет – а одному она подмигнет, другому бровью поведет [Юдахин, КРС, кн. I].

Мындан тышкары ички мотивдешүү белгисине ээ 276 фразеологиялык бирдик топтолгон. Маселен, Өпкө өпкөсүнө батпоо – солуктан абдан катуу ыйлоо, энтирип токтоно албай көпкө чейин солуктай берүү [Осмонова, КТФС]; Жан бычактын мизинде – өтө коркунучту, копту оор абалда, кыйынчылыкта, өлүм алдында [Акматалиев, КТС], Жүрөгү айлануу – кускусу келүү, окшуй тургандай болуп, өзүн начар сезүү [Осмонова, КТФС].

Тышкы мотивдешүү белгисине, ошондой эле ички мотивдешүү белгисине ээ фразеологиялык бирдиктерде кыргыз тилиндеги 4 фразеологиялык тип кездеше турганды аныкталды. Алардын сандык жана пайыздык көрсөткүчтөрүн төмөндөгүдөй схема түрүндө көрсөтүүгө болот:

Таблица 3.2. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин тышкы жана ички мотивдешүү белгисине карай классификацияланышы

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин типтери	Тышкы мотивдешүү белгиси	Ички мотивдешүү белгиси
Фразеологиялык ширешме	270 бир. (20%)	53 бир. (19%)
Фразеологиялык бирдик	297 бир. (22%)	69 бир. (25%)
Фразеологиялык айкаш	568 бир. (42%)	124 бир. (45%)
Фразеологиялык туюнтма	216 бир. (16%)	30 бир. (11%)
Жалпы:	1351 бир. (100%)	276 бир. (100%)

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилинин фразеосистемасында соматикалык фразеологизмдердин жалпы саны 1627 фразеологиялык бирдикти түздү.

Кыргыз тилинин фразеосистемасындагы соматикалык фразеологизмдерди изилдөө анда немис тилинин фразеосистемасы менен болгон окшош жагдайлар бар экендигин көрсөттү. Анткени мында да фразеологиялык бирдиктердин негизги маанисине экспрессивдүүлүктүн семантикасын кошумчалаган коннотативдик компонент, ошондой эле фразеологиялык бирдиктердин көп варианттуу формаларда (вариативдүү) же бир вариантта (вариативдүү эмес) реализацияланышын камсыздаган кайталанып колдонулуу компоненти(компонент воспроизводимости) бар экендиги аныкталды.

Немис тилиндегидей эле, кыргыз тилинде да коннотативдик компонент жана кайталанып колдонулуу компонентитигил же бул фразеологиялык типке тиешелүү болот: 1) фразеологиялык ширешме-кең коннотация, вариативдүү эмес; 2) фразеологиялык бирдик - кең коннотация, вариативдүү эмес; 3) фразеологиялык айкаш-кең (тар) коннотация, вариативдүү эмес (вариативдүү); 4) фразеологиялык туюнтма-кең коннотация, вариативдүү эмес.

3.3. “Немис жана кыргыз тилиндеги соматикалык фразеологизмдерди контрастивдүү салыштыруу” аттуу бөлүм эки бөлүмчөдөн туруп, анда немис жана кыргыз тилдериндеги тышкы жана ички мотивдешүү белисине ээ болгон соматикалык фразеологизмдер каралган.

Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди лингвосемиотикалык өңүттөн салыштырууда салыштырма-фразеологиялык анализ жүргүзүү үчүн маанилүү деп эсептелген фразеологиялык бирдиктердин мотивдешүүсү, коннотативдик компонент жана кайталанып колдонулуу компоненти(компонент воспроизводимости) өңдүү үч элементтин биринчиси кийинки эки компонентке караганда маанилүүрөөк экендиги белгиленди. Анткени ал адамдын кандайдыр бир дене мүчөсүнүн же органынын фразеологиялык бирдиктердин курамдык компоненти катары милдет аткарышынтүздөн-түз өбөлгөлөйт. Немис жана кыргыз тилдериндегитышкы жана ички мотивдешүү белгисине ээсоматикалык фразеологиялык бирдиктердилингвосемантикалык өңүттөн изилдөө салыштырылып жаткан тилдерде тышкы мотивдешүү белгисине ээ фразеологиялык бирдиктер үч эсе басымдуулук кыларын көрсөттү. Тышкы мотивдешүү белгисине ээ 20 фразеологиялык бирдик: das Haar – чач; das Auge – көз; der Hals – моюн ж.б. немис тилинде 6 ал эми кыргыз тилинде 8 ички мотивдешүү белгиси: das Hirn – мээ; das Herz – жүрөк; die Leber – боор ж. б.

Эки тилдеги салыштырылган фразеологиялык бирдиктер тышкы жана ички мотивдешүү белгисинин мүнөзүнө карабай үч топко бөлүнөт:

- 1) шайкеш фразеологизмдер; 2) жарым-жартылай шайкеш фразеологизмдер;
- 3) шайкеш эмес фразеологизмдер.

Салыштырылып жаткан эки тилдеги тышкы жана ички мотивдешүү белгисине ээ толук шайкеш фразеологиялык бирдиктер мотивдешүү белгиси, семантизациянын аныктоочу мүнөзү жана фразеологиялык бирдиктердин өтмө маанисин аңдап түшүнүү өңдүү салыштыруунун үч фактору боюнча толук шайкеш келе тургандыгы аныкталды. Сөз болуп жаткан фразеологиялык бирдиктер кең жана тар коннотацияларда, көп варианттуу формаларда (вариативдүү) же бир вариантта (вариативдүү эмес) кайталанып колдонулуу (компонент воспроизводимости) аркылуу реализациялануу потенциалына ээ.

Маселен:

1) quatsche mir nicht die Ohren voll! – не морочь мне голову своей болтовней [БНРС, т. II] ач кулактан тынч кулак! – да ну его! [Юдахин, КРС, кн. I];

2) j-n mit der Nase auf etw. stoßen (drücken) – ткнуть носом кого-либо во что-либо [БНРС, т. II] мурдунан жетелетүү – бирөөгө толук көз каранды болу, баш ийүү, бирөөнүн айтканынан чыкпоо, өз алдынча болоо албоо [Осмонова, КТФС];

3) sich (D) etw. auf den Hals laden – взвалить на себя какую-либо обузу [БНРС, т. II] моюнга арт [Юдахин, КРС, кн. II];

4) j-m wird weh (schwer) ums Herz – [LGWDR, 1. Band] Жүрөгү ойноду – абдан кооптонуп, жүрөгү батбат согуу [Абакирова, Русско-киргизский и кыргызско-русский словарь фразеологизмов со значением «психическое состояние лица»]; и

5) aus tiefster Seele danken – благодарить от всей души [БНРС, т. II] жан-дили менен чын ыкласы менен, абдан берилип, бүт мүмкүнчүлүгү менен [Акматалиев, КТС].

Белгилей кетчү жагдай, немис жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык бирдиктердин шайкештиги дегенде бир тилден экинчи бир тилге которуу процессинде адекваттуулукка жетүү максатында фразеологизмдерди мазмундук аналог аркылуу которуудагы шайкештикти түшүнбөө керек. Анткени биздин изилдөө ишибизде шайкештик түшүнүгү функционалдык мүнөздү алып жүрө тургандыгы материалдарды иликтөө функциядан каражатка багытында жүргүзүлгөндүгү аркылуу түшүндүрүлөт. Ал эми немис жана кыргыз тилдериндеги жарым-жартылай шайкеш соматикалык фразеологиялык бирдиктер салыштыруунун эки белгиси, атап айтканда, тышкы жана ички мотивдешүү жана кайталанып колдонулуу (компонент воспроизводимости) белгиси боюнча шайкеш келет. Мындай

фразеологиялык бирдиктер коннотативдик компоненттери боюнча айырмаланышат. Маселен:

6) Ihm gingen die Augen auf – у него раскрылись глаза, он все понял [БНРС, т. I] //

7) Жакшы китеп көрсөм, көзүм өтөт. [Юдахин, КРС, кн. I];

8) Den Mund aufsperr(en) (aufreißen) – разинуть рот от изумления [БНРС, т. II] Оозго аларлык иш кылган жок . [Юдахин, Кыргызско-русский словарь, кн. II];

9) frisch (frei) von der Leber (weg) sprechen (reden) – говорить откровенно (напрямик, безобиняков) [БНРС, т. II] боор тартуу – сочувствовать, выказывать симпатию, расположение [Юдахин, КРС, кн. I].

Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин жарым-жаратылай шайкештиги коннотативдик компоненттердин семантика-функционалдык табияты аркылуу шартталган. Салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологиялык бирдиктер эмоционалдык жана экспрессивдик деңгээли боюнча айырмаланышат. Немис жана кыргыз тилдериндеги шайкеш эмес соматикалык фразеологиялык бирдиктер салыштырып изилдөөнүн эки критерийи аркылуу айырмаланат: биринчиден, алар мотивдешүү белгиси боюнча, б.а., номиналдык жактан шайкеш келгени менен, иш жүзүндө ар башка өтмө маанилерди туюндурушат, экинчиден, өтмө маанилердин ар кыл болгондугунан, алардын коннотативдик компоненттери да шайкеш келбейт. Андыктан мындай фразеологиялык бирдиктер көп варианттуу формаларда (вариативдүү) же бир вариантта (вариативдүү эмес) жана кайталанып колдонулуу (компонент воспроизводимости) белгиси боюнча гана шайкеш келишет. Маселен:

j-m aus der Hand fressen – быть ручным, покорным, послушным [Бинович, НРФС] – кол куушуру – багынуу, баш ийүү. . [Жамшитова, Кыргызча-орусча тематикалык фразеологиялык сөздүк];

10) sich in die Brust werfen – а) принять гордый, самодовольный вид; в) хорохориться; выступать против чего-либо [Бинович, НРФС]; көкүрөк жакжайтуу – 1) выпятить грудь, 2) задаваться, важничать [Юдахин, КРС, кн. I];

11) das Essen liegt schwer im Magen – кто-нибудь чувствует тяжесть в желудке от еды [LGWDR, 2. Band] – Ич алуу – расстраивать желудок [Юдахин, КРС, кн. I].

Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологиялык бирдиктердин мазмундарынын толук шайкеш келишин тилдик алкактан тышкаркы реалийлердин жалпы адамзаттык мүнөзү аркылуу түшүндүрүүгө болот. Т.а., тилдик алкактан тышкаркы типтүү реалийлердин

фразеологиялык бирдиктер аркылуу чагылдырылышында тышкы жана ички бирдей мотивдешүү белгилери таяныч компоненттердин ролун аткарышат: das Haar – чач, die Nase – мурун, die Schulter – ийин, das Hirn – мээ, das Herz – жүрөк ж.б.

Демек, немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологиялык бирдиктердин жарым-жартылай жана толук шайкеш эместиги эки учур аркылуу мүнөздөлөт. Биринчиден, мотивдешүү белгисисалыштырылып жаткан тилдерде айрым семантикалык жылышууларга кириптер болгон учурлар кездешет: das Gesicht – бет, die Stirn – маңдай, der Magen – ич; der Kopf – das Haupt – баш; der Arm – die Hand – кол; die Brust – көкүрөк – төш; das Bein – бут, шыйрак ж.б.

Экинчиден, эки тилдеги фразеологиялык бирдиктерди салыштырып изилдөөдө улуттук-маданий компоненттин да ролу чоң. Анткени бул компонент немис жана кыргыз тилдериндеги тигил же бул мотивдешүү белгисине өзгөчө маани берет: “der Kopf, die Hand, das Herz” ж.б. немис тилинин фразеосистемасында, ал эми «баш, ооз, бет» ж.б. кыргыз тилинин фразеосистемасында мааниге ээ болот.

Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык компоненттүү фразеологиялык бирдиктерди структура-семантикалык өңүттөн салыштырууда немис тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин бешке, ал эми кыргыз тилинде төркө бөлүнүшү сөз болуп типтердин дал келбегендигин көрсөттү. Биздин пикирибизде, кыргыз тилинин фразеосистемасына структура-семантикалык жактан немис тилиндеги фразеологиялык айкаш тибине туура келген моделдештирилген түзүм тибин киргизүүгө болот.

ЖЫЙЫНТЫКТАР

Изилдөө ишибизде немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык компоненттүү фразеологиялык бирдиктердин салыштырма-лингвистикалык өңүттөн изилденишинен алынган тыянак-натыйжалар жалпы эле ар кыл системадагы тилдердин фразеосистемаларынын изилдөө жаатындагы айрым фактылардын, ошондой эле конкреттүү эки тилдин, атап айтканда, немис жана кыргыз тилдеринин соматикалык фразеосистемаларынын салыштырылып изилденишинин бир катар өзөктүү маселелеринин такталышына өбөлгө түздү деген ойдобуз. Андыктан ишибиздин герман тилдер тобуна кирген, флексивдүү немис тили менен түрк тилдерине кирген, агглютинативдүү кыргыз тилинин соматикалык фразеологизмдерин лингвосемантикалык өңүттөн салыштырып изилдөө башкы максаты толук ишке ашырылды. Анткени диссертациялык иште коюлган башкы максатка

жетүү үчүн белгиленген бардык милдеттер белгилүү деңгээлде реализациялангандыгын белгилөөгө болот.

1. Коннотативдик компонент фразеологизмдин зарыл атрибуту катары эсептелет. Соматикалык фразеологизмдин өтмө семантикасынын деңгээли канчалык жогору болсо, анын коннотациясынын стилистика-семантикалык оттеноктору, катмарлануусу ошончолук көбүрөөк болот. Ал эми, тескерисинче, фразеологизмдин өтмө семантикасынын деңгээли канчалык төмөн болсо, фразеологиялык негизги мааниге кошумча семантикалык оттенок берген коннотациясынын көлөмү ошончолук чектелген болоору конкреттүү тилдик фактылардын мисалында тастыкталды.

2. Соматикалык фразеологизм белгилүү бир кептик кырдаалда пайда болбостон, мурун жаралган, даяр материал катары айтылып жүргөн тилдик бирдик катары колдонулат. Кеп агымында фразеологиялык бирдиктер көп варианттуу формаларда (вариативдүү) же кайсы бир типтүү кырдаалда гана

(вариативдүү эмес) реализацияланышы ыктымал. Мында сөз болуп жаткан эки тилдеги соматикалык фразеологизмдердин колдонулушунда төмөндөгүдөй мыйзамченемдүүлүк байкалат: соматикалык фразеологизмдин өтмө семантикасынын деңгээли канчалык жогору, коннотациясынын көлөмү кең болсо, анын вариативдүү реализацияланышынын мүмкүнчүлүгү ошончолук аз, б.а., мындай фразеологизмдер бир вариантуу болушат. Тескерисинче, өтмө семантикасынын деңгээли төмөн фразеологизмдердин көп варианттуу формаларда реалтзацияланыш деңгээли жогору болуп, мындай фразеологиялык бирдиктер көптөгөн типтүү кептик кырдаалдарда колдонулуу потенциалына ээ болот.

3. Немис жана кыргыз тилдериндеги тышкы мотивдешүү белгисине ээ соматикалык фразеологиялык бирдиктерлингвосемантикалык өнүктөн изилдөөгө алынган. Тышкы мотивдешүү белгилеринин санынын бирдей, т.а., эки тилде 20 белги болгону менен, алар бирдей деңгээлде фразеологиялык бирдиктерди мотивдештирүү жана түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес. Айталы, немис тилинин фразеосистемасында “баш” эки лексема аркылуу туюндурулат: *der Kopf* и *das Haupt*, ошондой эле “колду” дагы эки лексема аркылуу берүүгө болот: *der Arm* и *die Hand*. Ал эми кыргыз тилинин фразеосистемасында 4 тышкы мотивдешүү белгиси бар: «арка» жана «бел», «көкүрөк» жана «төш», «бут» жана «шыйрак», «таман» жана «согончок».

4. Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин жаралышын мотивдештирүүчү ички белгилерди караганыбызда, кыргыз тилинде эки ички органдын, атап айтканда, «бөйрөк» жана «ичек» деген компоненттердин катышуусу менен жасалган фразеологиялык бирдиктердин немис тилинде аналогдору жок болуп чыкты. Эки тилдеги мындай тышкы

мотивдештирүүчү белгилердин дал келбестиги башка бир катар факторлордон тышкары, соматикалык фразеологизмдердин жаралуу процессине улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдүн тийгизген таасири аркылуу да түшүндүрүлөт.

5. Немис жана кыргыз тилдериндеги ички мотивдешүү белгисине ээ соматикалык фразеологизмдерди салыштырууда сөз болуп жаткан эки тилге ички мотивдештирүү орток белгиси катары адамдын ички дүйнөсүнө тиешелүү өзөктүү түшүнүктөрдүн бири катары эсептелген, рухий феномен катары мүнөздөлгөн “жан” сөзү катышкан фразеологизмдер бар экендиги аныкталды. Мындан тышкары сөз болуп жактан рухий түшүнүккө маанилеш “жүрөк” сөзүнүн катышуусу менен жасалган фразеологизмдердин эки тилде арбын экендиги аталган сөздүн семантикалык катмарлануусунун деңгээлинин жогорулугу аркылуу түшүндүрүлөт. Ал эми эки ички органдын, атап айтканда, «бөйрөк» жана «ичек» деген компоненттердин катышуусу менен жасалган кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин немис тилинде жок болуп чыгышы улуттук-маданий өзгөчөлүктөр аркылуу да түшүндүрүлүшү ыктымал.

6. Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерде улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдүн чагылышын изилдөөдө кыргыз тилинин немис тилине салыштырмалуу фразеологиялашкан тил экендиги аныкталды. Мындай жагдайды сапаттык, (айрым мотивдешүү белгилери: төш, курсак, бут, таман) жана сандык көрсөткүчтөр («бөйрөк» жана «ичек») аркылуу тастыктоого болот.

7. Немис жана кыргыз тилдериндеги фразеологиялык типтердин ортосунда белгилүү бир шайкештиктер бар: немис тилиндеги фразеологиялык биримдикке кыргыз тилиндеги фразеологиялык ширешме жана фразеологиялык биримдик шайкеш келсе, ал эми кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкашка немис тилиндеги фразеологиялык айкаш, фразеологиялык жана моделдештирилген түзүмдөр туура келет.

8. Иште жүргүзүлгөн лингвосемантикалык анализ көрсөткөндөй, кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкаштардын типтери бир кылка эмес, анткени анын курамынан өтмө семантизациясынын деңгээли жогору, кеңири коннотацияга ээ болгон, бир вариантта колдонулган фразеологизмдерди кездештирүүгө болот.

9. Кыргыз тилинин фразеосистемасындагы моделдештирилген түзүмдөрдүн өзүнчө бөлүп кароого болот. Буларга өтмө маанисинин деңгээли жогору, тар коннотациялуу жана вариативдүү фразеологизмдерди киргизүүгө болот. Бул үчүн кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкашка

кирген жогорку деңгээлдеги өтмө семантизацияга ээ, кең коннотациялуу, вариативдүү эмес фразеологизмдерди да экиге бөлүп кароо талап этилет.

10. Эмоциялар, белгилүү болгондой, адам менен аны курчап турган чөйрөнүн өз ара мамилеге кирүү процессин көрсөткөн форма катары да каралат. Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер да өз ара орток белгилерге жана жалпылыктарга ээ болгону менен, ошол эле учурда адамдын ой жүгүртүүсүнө, сезимдерине, жалпылап айтканда, эмоциогналдык-психикалык жашоосуна байланышкан спецификалык белгилер аркылуу айырмаланышат.

11. Соматикалык фразеологизмдердин семантикасы алардын өзөгүн түзгөн түшүнүктүү образ менен иш жүзүндөгү аракеттин карама-каршы коюлушу аркылуу “кубулуп” (обыгрываться), актуалдашат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. Асылбекова, Ч. А., Абдыкаимова, О. С. Методы исследования немецких кыргызских соматических фразеологизмов [Текст] / Ч. А. Асылбекова, О. С. Абдыкаимова // Вестник МУК. -Бишкек, 2012. - №2 (22). - С. 160-163.<https://mukr.iuk.kg/>

2. Асылбекова, Ч. А. Проблемы лингвосемантических аспектов фразеологизмов с позицией сопоставительного языкознания [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Вестник ЖАГУ. - 2012. - №1 (26).- С. 26 – 29. <http://jagu.kg/view/vestnik>

3. Асылбекова, Ч. А. Соматические фразеологизмы в аспекте их сопоставление [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Вестник МУК. -2013. - №1 (23). - С. 87 – 90.<https://mukr.iuk.kg/>

4. Асылбекова, Ч. А. Семантические фразеологизмы в немецком языке. [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Вестник Вестник БГУ. -2013. - №1 (24). – С.93 – 96.<https://www.bhu.kg/vestnik>

5. Асылбекова, Ч. А. Немецкие и кыргызские соматические фразеологизмы с признаками внешней мотивированности [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Южно-Казакстанский Гуманитарный институт им. М. Сапарбаева, Шымкент. -2015. часть 2. – С. 9 – 11.

6. Асылбекова, Ч. А. Контрастивное сопоставление немецких и кыргызских соматических фразеологизмов [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Вестник БГУ. -2014. - №1 (25). – С. 91 – 93. <https://www.bhu.kg/vestnik>

7. Асылбекова, Ч. А. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов не однотипных языков (немецкого и кыргызского) [Текст] /

Ч. А. Асылбекова // Научный аспект. – Самара, 2019. № 4. – С. 331 – 338. <http://na-jornal.ru>

8. Асылбекова, Ч. А. К вопросу несхожести фразеологических единиц немецких и кыргызских [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Научный аспект. - Самара, 2019. № 4. – С. 339 – 347. <http://na-jornal.ru>

9. Асылбекова, Ч. А., Абдыкаимова, О. С. Семантическая иерархическая градация фразеологических единиц [Текст] / Ч. А. Асылбекова, О. С. Абдыкаимова // Вестник КРСУ. – 2020. Серия: Гуманитарные науки. Том 20, №2 С.3-7. www.lib.krsu.edu.kg

10. Асылбекова, Ч. А. Методология сопоставительного исследования немецких и кыргызских соматических фразеологизмов [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Вестник КРСУ. –2020. Серия: Гуманитарные науки. Том 20, №2 С.8-13. www.lib.krsu.edu.kg

11. Асылбекова, Ч.А., Дарбанов Б.Е., Осмонова К.И. Проблемы исследования лингвосемантических аспектов фразеологизмов с позиций сопоставительного языкознания [Текст] / Ч. А. Асылбекова // Научный аспект. - Самара, 2019. № 4. – С. 37 – 43. <http://na-jornal.ru>

Асылбекова Чырашкан Айтмурзаевнанын 10.02.20 –тектештирме - тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн «Немис жана кыргыз тилдериндеги соматикалык фразеологизмдердин лингвосемантикалык аспектиси» деген темада жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: фразеологизмдер, соматикалык фразеологизмдер, фразеосема, фразеосистема, ички мотивдешүүчүлүк, тышкы мотивдешүүчүлүк, кайталанып колдонулуу компоненти, вариативдүүлүк, инварианттуулук.

Изилдөөнүн объектисин, мазмундук планда алып караганда, соматикалык фразеологизмдер катары эсептелген сөз айкаштары, туруктуу сөздүк комплекстер, сүйлөмдөр түзөт.

Изилдөө предмети катары соматикалык фразеологизмдер болуп эсептелген сөз айкаштары, туруктуу сөздүк комплекстер, сүйлөмдөр колдонулган белгилүү кептик кырдаалдар эсептелет.

Изилдөө методдору катары, биринчи кезекте, салыштырма жана сыпаттама методдор пайдаланылды. Ошону менен эле катар айрым соматикалык фразеологизмдердин семантика-грамматикалык табиятынын ачылышын шарттаган типтүү кептик кырдаалдарды иликтөө максатында компоненттик, функционалдык-семантикалык жана дистрибутивдик анализдин методдору, ал эми салыштырылып жаткан эки тилдин фразеологиялык системаларындагы фразеологиялык бирдиктердин санын аныктоо максатында эсептөө методу пайдаланылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы герман тилдер тобуна кирген, флексивдүү немис тилиндеги жана түрк тилдер тобуна кирген, агглютинативдүү кыргыз тилдеринен алынган материалдарды, атап айтканда, соматикалык фразеологизмдерди салыштырып изилдөө аркылуу теориялык жана практикалык мүнөздөгү баалуу тыянак-натыйжалардын алынышы аркылуу шартталган.

Иштин колдонулуу чөйрөсү. Изилдөө ишинен алынган натыйжаларды кыргыз тилинде билим алган окуучулар жана студенттер үчүн немис тили боюнча окуу китептерин жана пособиелерин жазууда, немисче-кыргызча, же тескерисинче, кыргызча-немисче эки тилдүү сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле жогорку окуу жайларында немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы предмети боюнча лекциялык курстарды өтүүдө, чет тилдери факультеттеринин студенттери тарабынан курстук жана дипломдук иштерди жазууда пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

Диссертации Асылбековой Чырашкан Айтмурзаевны на тему «Лингвосемантические аспекты соматических фразеологизмов в немецком и кыргызском языках» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20-сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: фразеологизмы, соматические фразеологизмы, фразеосема, фразеосистема, внутренняя мотивированность, внешняя мотивированность, компонент воспроизводимости, вариативность, инвариативность.

Объектом исследования являются языковые единицы – словосочетания, устойчивые словесные комплексы и даже законченные предложения, представляющие собой в аспекте плана содержания соматические фразеологизмы.

Предметом исследования являются определенные речевые ситуации, в которых употреблены языковые единицы: словосочетания, устойчивые словесные комплексы и законченные предположения, являющиеся соматическими фразеологизмами.

Методы исследования. Работа базируется на различных научно-исследовательских методах т.е. сопоставительный и описательный, метод компонентного анализа, функционально-семантический метод, а также дистрибутивный анализ, при котором единство значения и грамматического выражения устанавливается на языковом материале некоторой речевой ситуации, типичной для того или иного соматического фразеологизма. Используется прием количественного подсчета фразеологических единиц во фразеологических системах обоих сопоставляемых языков.

Научная новизна диссертации обуславливается фактом привлечения научного и практического материала фразеологических единиц, а именно, соматических фразеологизмов, из генетически неродственных и грамматически разнотипных германского флективного немецкого языка и тюркского агглютинативного кыргызского, поскольку такое сопоставительное изучение может представить результаты, ценные как в собственно научном плане, так и в плане прикладном и практическом.

Область применения: Фактические материалы могут послужить при написании учебников и учебных пособий по немецкому языку для кыргызскоязычных школьников и студентов. Положения и фактически языковые материалы диссертации будут нужными при составлении двуязычного толкового немецко-кыргызского или кыргызско-немецкого словаря; найдут свое применение при чтении вузовского курса лекций по сравнительной типологии немецкого и кыргызского языков, при написании вузовских дипломных и курсовых работ студентами факультетов иностранных языков.

SUMMARY

Asylbekova Chyrashkan Aitmurzaevna «Linguistics-semantics aspects of somatic phraseological units in German and Kyrgyz languages» The thesis is submitted to confer the scholarly degree of a candidate of philology. Specialty 10.02.20 – comparative historical, typological and contrastive linguistics.

Key words: phraseological units, somatic phraseological units, phraseological systems, internal motivation, external motivation, a component of reproducibility, variability, invariability.

The research of the thesis subject – linguistic units: word combinations, stable word complexes, and even complete sentences that represent somatic phraseological units in the aspect of the content plan.

The object of the thesis – speech situations in which linguistic units are used: word combinations, stable word complexes and complete assumptions that are somatic phraseological units.

Methods of research. The work is based on various research methods. It used such methods like: comparative and descriptive method, method of component analysis, functional-semantic method, as well as distributional analysis, in which the unity of meaning and grammatical expression is established on the linguistic material of a certain speech situation, typical for a particular somatic phraseology. The method of quantitative counting of phraseological units is used in the phraseological systems of both languages being compared.

The scientific novelty. The scientific novelty of the thesis is determined by the fact of attracting scientific and practical material of phraseological units, namely, somatic phraseological units, from genetically unrelated and grammatically diverse Germanic inflectional German language and Turkic agglutinative Kyrgyz language, since such a comparative study can present results that are valuable both in the actual scientific plan, and in the applied and practical plan.

Range of application. Materials can serve in writing textbooks on German language for Kyrgyz-speaking audiences. The provisions and actual materials of the thesis will be necessary by complete a bilingual explanatory German-Kyrgyz or Kyrgyz-German dictionary; they will be used in the reading of special course of lectures on the comparative typology of German and Kyrgyz languages, as well by writing of university theses and term papers by students of foreign languages faculties.

Ченеми 60x84 1/16. Көлөмү 1,5 б.т.
Офсет кагазы. Офсеттик басма. Нускасы 100 экз.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаковкөчөсү, 49
т. 0 708 058 368